

Г. Г. ХАРЧЕНКО

ОКРЕМІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕЧОВИХ ПРАВ

Розкрито зміст окремих принципів речового права: принципу старшинства речових прав, принципу пріоритетності здійснення речових прав та принципу свободи здійснення речових прав.

Ключові слова: речове право, принципи права, старшинство речових прав, пріоритетність здійснення речових прав, свобода здійснення речових прав.

Раскрыто и охарактеризовано содержание отдельных принципов вещного права: принципа старшинства вещных прав, принципа приоритетности осуществления вещных прав и принципа свободы осуществления вещных прав.

Ключевые слова: вещное право, принципы права, старшинство вещных прав, приоритетность осуществления вещных прав, свобода осуществления вещных прав.

The article examines the contents of certain principles of property law, such as superiority of property rights, priority of exercise of property rights, and freedom of exercise of property rights.

Key words: property law, principles of law, superiority of property rights, priority of exercise of property rights, freedom of exercise of property rights.

Кожна освічена людина, зазначає відомий російський цивіліст Й. Покровський, а надто юрист, повинна завжди мати чітке уявлення про наріжні принципи свого права, про зв'язок цих принципів з минулим людини та їхнє відношення до ідеалів її майбутнього¹. Будучи обов'язковою умовою існування самого права, принципи задають вектор його подальшому розвитку, визначають дієвість права в сучасних реаліях життя країни. Чим більше принципів свідомо чи несвідомо вкладає законодавець у правові норми, тим досконалішим, на думку Г.Ф. Шершеневича, стає саме законодавство².

В Україні цей практичний вимір і потенціал принципів права, на жаль, оцінений і використаний на рівні цивільного законодавства не в повній мірі, особливо якщо мова йде про закріплення у законодавстві спеціальних принципів, з їх прив'язкою до окремих структурних елементів галузі, зокрема, речового права. Звичайно, такий стан речей вже сам по собі потребує виправлення. Вирішення цього завдання на концептуальному рівні буде визначати не тільки напрям подальшого розвитку цивільного законодавства у сфері дії речового права, а й обумовлюватиме його внутрішню логіку, узгоджуватиме її з іманентною сутністю природи речового права.

У юридичній літературі питання принципів речового права в тому чи іншому аспекті порушували різні вчені-цивілісти – Й. Покровський, Л. Щеннікова, Є. Суханов, С. Скрябін, Р. Майданик та ін. У той же час, таке висвітлення має здебільшого фрагментарний характер. Іноді принципи речового права правознавці навіть не виводять у якості окремого об'єкта свого дослідження, згадують про них у тексті між іншим, так би мовити, з нагоди. Така ситуація обумовлює необхідність продовження дослідження принципів речового права через акумуляцію напрацьованих правовою наукою в цій сфері знань та їх застосування у законодавстві України.

Зосередимо свою увагу на трьох принципах – принципі старшинства речових прав, принципі пріоритетності здійснення речових прав, принципі свободи

здійснення речових прав. Спробуємо сформулювати правила, на підставі яких кожен з цих принципів міг би діяти в разі їх закріплення на законодавчому рівні у цивільному праві України.

Принцип старшинства речових прав – *при зіткненні речових прав раніше встановлене на об'єкт речове право одержує перевагу перед речовим правом встановленим на об'єкт пізніше, якщо інше не передбачено законом. Речове право, здійснення якого має відповідне забезпечення (забезпечувальне право), може бути здійснене позачергово лише в тій частині та тим способом, яким воно забезпечено.*

У разі, якщо речові права не мають переваги одне перед одним (наприклад, виникли або зареєстровані одночасно, не мають забезпечення тощо), їх реалізація здійснюється за принципом рівнопропорційного задоволення вимог суб'єктів цих речових прав.

Реалізація цього принципу передбачає ситуацію, коли збіг речових прав такий, що здійснення одного з них повністю або почасти виключає здійснення інших, або є, принаймні, ризик їх нездійснення. У зв'язку з цим, за загальним правилом, перевага в реалізації надається тому речовому праву, яке виникло раніше. Вимога, що впливає з такого права, підлягає задоволенню першою. Проте маємо визнати, що на практиці порядок черговості реалізації речових прав і задоволення вимог, що з них випливають, не завжди у законодавстві пов'язують із часовим фактором. Такими додатковими чинниками, які можуть змінювати та супроводжувати загальний порядок визначення старшинства речових прав, можуть бути, зокрема, наявність чи відсутність у речового права державної реєстрації тощо. Усі ці додаткові обставини з санкції законодавця можуть корегувати певною мірою на практиці загальне правило визначення старшинства речових прав.

З іншого боку, мабуть, було б несправедливо поставити в загальну чергу ті речові права, носії яких заздалегідь підстраховували свої ризики щодо здійснення своїх речових прав певним забезпеченням цих прав, тому зміст вказаного принципу, на нашу думку, повинен враховувати цю особливість, надаючи носіям таких речових прав можливість задовольняти свої вимоги щодо реалізації свого речового права за рахунок такого забезпечення, порівняно з іншими носіями речових прав, які такого забезпечення не мають. Якщо ж таке забезпечення зможе задовольнити вимоги носія речового права лише частково, то інша частина має бути задоволена в порядку загальної черги, згідно з загальним правилом визначення старшинства речових прав.

До речі, наявна сьогодні в Україні судова практика, на жаль, по-різному трактує положення чинного законодавства України щодо примату забезпечувального права над іншими правами. У справах про банкрутство Вищий господарський суд України виходить з того, що майно банкрута, яке є предметом застави, включається до складу ліквідаційної маси, але використовується виключно для першочергового задоволення вимог заставодержателя. Однак іноді суд також зазначає, що, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 31 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»³ (далі – Закон) разом з вимогою заставодержателя у першу чергу вимог, що підлягають обов'язковому задоволенню, входять вимоги й інших категорій кредиторів. Ч. 3 ст. 31 Закону також передбачає, що в разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги, вимоги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги. З

урахуванням цих положень Закону, суд вважає можливим, у випадку відсутності у складі ліквідаційної маси боржника іншого майна, пропорційно розподіляти між кредиторами першої черги кошти, отримані від реалізації заставного майна, відповідно до ч. 3 ст. 31 Закону⁴.

Інша версія трактування положень Закону тим самим судом базується на акцентуванні ч. 2 ст. 26 Закону, де зазначається, що заставлене майно банкрута, хоча й включається до складу ліквідаційної маси, проте має використовуватися виключно для першочергового задоволення вимог заставодержателя. На підставі цього робиться інший висновок, що вимоги, забезпечені заставою майна боржника, підлягають задоволенню перш ніж витрати, пов'язані з провадженням у справі про банкрутство в господарському суді та роботою ліквідаційної комісії. Тобто вимоги заставодержателя мають бути задоволені у повному вигляді до того, як почнуть задовольняти вимоги першої черги кредиторів як то визначено ч. 1 ст. 31 Закону⁵.

З цих двох, різних за своїми висновками, інтерпретацій положень чинного законодавства правильним все ж таки вважаємо останній підхід. Виходимо, зокрема, з того, що законодавець, відтворюючи свою волю у правовій нормі, а саме у ч. 2 ст. 26 Закону, не випадково скористався словом «виключно». Цим підкреслено, що кошти від реалізації заставленого майна мають бути спрямовані передусім на задоволення вимог заставодержателя. У разі, якщо їх виявиться більше ніж потрібно, за їхній рахунок можуть бути задоволені вимоги й інших кредиторів. Вказівка Закону на те, що відповідно до ч. 1 ст. 31 заставодержатель входить до тієї групи кредиторів, вимоги яких підлягають задоволенню у першу чергу, узгоджується зі змістом ч. 2 ст. 26 Закону в тому, що в разі нестачі коштів від реалізованого заставленого майна, заставодержатель має право розраховувати, що непокрита коштами від реалізації заставленого майна частина вимоги може бути задоволена за рахунок реалізації іншого майна, що не є предметом застави, в порядку першої черги. Таке розуміння положень Закону дозволяє, з одного боку, не порушувати у законодавстві загального правила про переважну дію права застави над іншими правами, а по-друге, не порушувати встановлену Законом черговості задоволення вимог кредиторів.

Якщо припускати, що заставне майно потенційно, навіть у випадку нестачі коштів для задоволення всіх вимог кредиторів першої черги, може потрапляти під пропорційний розподіл між усіма учасниками групи, то маємо констатувати, що тим самим, насправді, нівелюється увесь сенс існування інституту забезпечувальних прав. До останніх відносимо ті права, що в рамках зобов'язальних правовідносин передбачають жорстку прив'язку до конкретного майна з покладенням на нього відповідного цьому праву обтяження (забезпечувальне обтяження). Завдяки створенню окремого, самостійного джерела, носій забезпечувальних прав може впевнено розраховувати на задоволення можливих своїх вимог у майбутньому за рахунок майна такого джерела, порівняно з іншими кредиторами. Превалювання цих прав над іншими, дає можливість вирішувати спори на користь носіїв саме забезпечувальних прав. Коли майна, а точніше коштів від його реалізації, вистачає на всю групу кредиторів, тоді й спору в групі як такого не буде. Вкрай важливо, на наш погляд, зберігати надані законом преференції для носіїв певних прав, незалежно від тих ситуацій, де вони реалізуються, що має надати цивільному обороту не тільки стабільної динаміки, а й прогнозованості для його учасників. Розподіл коштів без дотримання зазначеної у законодавстві

пріоритетності прав заставодержателя відходить від цього принципу, підриває основи інституту забезпечувальних прав, їхнє прикладне значення у цивільному обороті, зводить такі права до розряду «усіх інших». Правова політика держави у сфері права має бути послідовною в її реалізації і в законах, і на практиці.

Загальним принципом справедливості керуємося й щодо пропозиції пропорційного задоволення вимог носіїв речових прав, у разі, якщо такі права виявляються в кінцевому підсумку рівними одне одному. Справедливість може потребувати встановлення на рівні закону обмежень у задоволенні правомірних вимог суб'єктів речових прав, виходячи з того, що і розмірність, і рівність є складовими елементами принципу справедливості⁶. Такі обмеження між тим, як вказано Конституційним Судом України, можуть бути виправданими тільки у разі їхньої адекватності соціально обумовленим цілям⁷. У нашому випадку така адекватність підкріплена й відсутністю переваги одного речового права над іншим і взаємовиключним характером здійснення цих прав, так само як і загальноправовим для цивільного права принципом рівності суб'єктів права у цивільних правовідносинах.

Принцип пріоритетності здійснення речових прав – першочерговість на здійснення має те речове право, яке обтяжує собою інше, більше за змістом, речове право. В інших випадках, наприклад, у разі наявності в осіб однакових за змістом речових прав на той самий об'єкт і неможливості їх одночасного здійснення, пріоритетність на здійснення речового права надається тій особі, яка здійснює фактичне володіння об'єктом. Якщо ж володіння не є складовою цих речових прав, то пріоритетність на здійснення має речове право, що виникло раніше.

За своєю силою та змістом речові права можуть бути не однаковими. В цьому разі пріоритетними у здійсненні мають бути ті речові права на об'єкт, які обтяжують собою більше за змістом речове право (наприклад, сервітут-право власності).

Пріоритетність та старшинство регулюють різні ситуації. Перше передбачає ситуацію, коли речові права різних суб'єктів на об'єкт такі, що дозволяють їх здійснювати повною мірою одне одному. Єдине питання, що може виникнути у взаємостосунках між носіями прав – це черговість здійснення таких прав задля уникнення можливих завад одне одному. Таким чином, принцип пріоритетності регулює порядок здійснення різних (одновидових, різновидових) речових прав на той самий об'єкт за відсутності протиріч (колізії) між ними. Іншими словами, усі речові права на об'єкт можуть бути реалізовані повною мірою, однак іноді для цього потрібно визначитися з черговістю здійснення таких прав. Застосування пріоритету одного речового права над іншим розумно відтермінує для останнього момент його здійснення, проте не виключає його реалізації як такого. З іншого боку, принцип старшинства, навпаки, визначає порядок вирішення спірної, колізійної ситуації, коли одночасне здійснення різних речових прав є неможливим без порушення іншого речового права.

Маємо відзначити, що чинне цивільне законодавство України проблематику зіткнення речових прав розглядає, на нашу думку, дещо спрощено й однобоко. Зокрема, не враховується, що зіткнення речових прав насправді може мати різний характер. За взаємовиключної взаємодії, казати про повне здійснення речових прав щодо того самого об'єкта жодним чином не можна. Зовсім інша ситуація може бути в разі, коли реалізація прав у повному обсязі можлива, проте їх здійснення має бути розведене в часі. Обидві ситуації, без сумніву, різні й за

своєю суттю, і за своїми наслідками, а тому, виходячи з принципу диференціації у правовому регулюванні цивільних правовідносин, потребують, на наш погляд, окремого розгляду та врегулювання відповідно до їхніх особливостей і головного завдання юриспруденції – усунення спору (Гербарт)⁸. У Законі України «Про забезпечення вимог кредиторів і реєстрацію обтяжень»⁹ у рамках запропонованої системи пріоритетів задоволення вимог кредиторів для такої градації ситуацій зіткнення прав місця не знайшлося, а відтак і у механізмі правового регулювання вищезазначені особливості відтворені не були.

Принцип свободи здійснення речових прав – у здійсненні суб'єктивного речового права дозволено все, що не забороняється законом. Зміст принципу полягає в можливості самостійно, на власний розсуд реалізовувати суб'єктивне речове право в межах наявних у особи правомочностей, визначати зміст речового права, що передається іншій особі, не виходячи за межі змісту наявного у цієї особи речового права та дотримуючись **принципу наступності речових прав** – ніхто не може передати іншому такого речового права, якого сам не має. Закріплення принципу свободи здійснення речових прав у законодавстві дозволяє відійти від такої штучної, на наш погляд, ознаки речового права, привнесеною нашою правовою системою, як закритий перелік речових прав у законодавстві. Вид суб'єктивного речового права, на нашу думку, повинен визначатися не за переліком у законодавстві, а за кваліфікаційною ознакою, яка має міститися у визначенні суб'єктивного речового права.

У праві має панувати дух свободи. Для її реалізації за кожним учасником цивільних правовідносин держава на умовах рівноправності та справедливості визнає їхню правоздатність. Звичайно, абсолютної свободи в суспільстві існувати не може, її межі справедливо обмежуються там, де починаються права та законні інтереси інших. Свобода є лише одним – суб'єктивним елементом права, поєднаним із його об'єктивним елементом – правилом поведінки або нормою, що обмежує свободу індивіду¹⁰. З останньою ознакою права й пов'язані всі труднощі визначення меж зовнішньої свободи, про яку казав Є. Трубецької. Це, до речі, як зазначав Д. Мілль, є одним з тих складних питань, в якому людство досягло найменшого прогресу¹¹.

Застосування у речовому праві принципу *numerus clausus* зазвичай пояснюють посиленням на абсолютний характер речових прав¹². Вважається, що примусова типізація зменшує витрати потенційних набувачів речових прав, яким не треба прикладати додаткових зусиль, а відтак і грошей, щоб з'ясувати що, а точніше, яке за змістом речове право має правоволоділець. Пояснюється, що ясність і чіткість стандартизації речових прав дозволяє іншим не лише краще розуміти правомірність дій особи-правоволоділця, а й забезпечити останнього від можливого зростання несвідомих порушень його права через непоінформованість третіх осіб про його зміст¹³.

Однак негативні наслідки, настання яких так рясно прогнозують через відмову від принципу *numerus clausus*, здебільшого умоглядні. У сфері дії речового права стосунки між особами, як відомо, вибудовуються у системі координат «своє-чуже». Очікувати, що при дії принципу свободи здійснення речових прав усіх нас як носіїв речових прав чекає неконтрольоване зростання правопорушень, безпідставно. У своїй поведінці кожна людина, як правило, керується не тим, що знає належить той чи інший об'єкт якійсь особі, а тим чи має вона хоч якийсь право на цей об'єкт. Правомірність її дій відносно інших осіб визначається передусім інформованістю про свої права на об'єкт, зміст прав інших осіб на цей об'єкт буде

цікавити її значно менше. Передбачувальність речових прав законом, насправді, жодною мірою не вирішує проблему інформованості третіх осіб про зміст речових прав інших осіб на об'єкт у конкретній ситуації. Інформацію про те чи є об'єкт, наприклад, безхазайним або належить іншій особі, у нашому повсякденному житті ми отримуємо за видимістю володіння, а якщо це, скажімо, нерухоме майно, то речові права на нього додатково підлягають державній реєстрації, а відтак є можливість дізнатися про їх володільця та їх зміст із записів державної реєстрації (принцип публічності речових прав).

Наголос на тому, що принцип *numerus clausus* уповільнює фрагментацію системи речового права, не є достатнім поясненням обмеження свободи у речовому праві. Так само не можна пояснювати доцільність існування вичерпного переліку речово-правових режимів у праві лише тим, що цінність окремих речових прав, в іншому випадку, може бути занадто малою порівняно з витратами щодо правового їхнього забезпечення.

Цінність свободи у праві самодостатня, її обмеження може пояснюватися лише намаганням забезпечити свободу іншим, не порушити її. Визнаючи принцип свободи договору в зобов'язальному праві маємо так само гарантувати свободу дій і для носіїв речових прав при їх здійсненні, особливо, зважуючи на те, що речові (майнові) права також можуть виступати предметом договірних зобов'язань. Збереження свободи є спільною метою для всіх людей, наголошував О. Куніцин¹⁴. Тому застосування у речовому праві принципу свободи здійснення речових прав має базуватися на загальному для цивільного права диспозитивному праві про те, що можливість особи реалізувати свої права на власний розсуд не потрібно занадто обмежувати законодавчими заборонами.

У підсумку зазначимо, що можливе введення у Цивільний кодекс України принципів старшинства речових прав та пріоритетності здійснення речових прав дозволить на законодавчому рівні сформулювати чіткі, а головне – загальні для речових прав правила вирішення спірних ситуацій у разі їх зіткнення щодо одного об'єкта. З іншого боку, принцип свободи здійснення речових прав дозволить лібералізувати сферу дії речового права, вивести її з-під законодавчих заборон, що штучно привнесені у нашу правову систему. Нині усе речове право знаходиться в процесі переосмислення його справжнього призначення та реформування. Серйозним імпульсом у цьому напрямі стало прийняття у 2003 році нового Цивільного кодексу України, який своїм прикладом показав можливість, а головне – доцільність подальшого реформування та лібералізації речового права.

1. *Покровський І.А.* Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1998. – С. 3. 2. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. – М.: Статут, 2005. – Т. 1. – С. 32. 3. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 № 2343-ХІІ: за станом на 16 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1321001892849093>. 4. *Постанова* Вищого господарського суду України від 14 червня 2011 року по справі № 5/149-Б-06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16464770>. 5. *Постанова* Вищого господарського суду України від 27 квітня 2010 року по справі № 16/1086/566(9/1696/406/286) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9336793>. 6. *Рішення* Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 24 березня 2005

року № 2-рп/2005 по справі № 1-9/2005 [Електронний ресурс]. – С. 4-5. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9887>. 7. *Рішення* Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі № 1-33/2004 [Електронний ресурс]. – С. 6. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9851>. 8. *Данкварт*. Гражданское право и общественная экономия / Пер. с нем. Цитовича. – СПб., 1866. – С. III. 9. *Закон* України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18.11.2003 № 1255-IV: за станом на 16 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1255-15>. 10. *Грубецкой Е.Н.* Лекції по енциклопедії права. – М., 1917. – С. 10. 11. *Миль Д.С.* О свободе. – М., 1995. – С. 291. 12. *Гражданское право*: В 4 т. / Зенин И.А., Кулагина Е.В., Суханов Е.А. и др.; Под ред. И. А. Зенина, Е. А. Суханова. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – Т. 2. – С. 6. 13. *Hansmann H., Kraakman R.* Property, Contract, and Verification: the Numerus Clausus Problem and the Divisibility of Rights // *Journal of Legal Studies*. – June 2002. – Vol. XXXI. – S. 374, 419-420. 14. *Кунциын А.П.* Право естественное. – СПб., 1818. – С. 14.